

ШКАЛА ГРАДАЦЫІ ГУМАРУ Ў ВЫСЛОЎНАЙ СПАДЧЫНЕ ЯКУБА КОЛАСА

Ю. В. Назаранка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, NazarenkoJV@bsu.by*

На аснове прааналізаваных выслоўяў класіка было высветлена, што значнае месца ў творчасці Якуба Коласа займае гумар – вельмі розны па напалу – ад лёгкай усмешкі, досціпу, жарту да сатырычнага насмехання – і разнастайны па прыёмах выкарыстання ў розных сітуацыях і розных маўленчых мікражанрах – у апісанні, разважанні, партрэце, характарыстыцы, рытарычных пытаннях. Было выяўлена, што адной з найбольш выразных моўных асаблівасцей гумарыстычных выслоўяў Якуба Коласа з’яўляецца выкарыстанне словаспалучальнасці, якая выходзіць за межы размоўнай традыцыі.

Ключавыя словы: выслоўі Якуба Коласа; шкала градацыі; словаспалучальнасць; гумарыстычная афарбоўка; моўныя асаблівасці.

«У нас сёння дзень не прапаў дарма, бо ў гэты дзень мы многа смяяліся, – заўважае герой трылогіі «На ростанях» Лабановіч і дадае: – Ніцшэ вуснамі свайго Заратустры сказаў: “Той дзень, калі вы не смеяцеся, прападае для вас”» (IX 73)¹. Такім чынам, афарызм аднаго вядомага аўтара гэтага жанру выклікаў да жыцця выслоўе Якуба Коласа, якое, на нашу думку, мае прынцыповае значэнне для разумення яго філасофска-эстэтычных поглядаў.

Беларуса цяжка ўявіць па-за межамі той праявы жыцця, што завецца ёмістым словам *гумар*. У выслоўях Якуба Коласа гумар падаецца дваіста: як аб’ект аўтарскага разважання і як метадалагічны прыём [3, с. 25 і наст.]. Паэт нярэдка згадвае *гумар* і *смах* (як знешнюю праяву гумару), часам падкрэсліваючы іх сацыяльныя функцыі, напрыклад:

*Але пад гэтым бушаваннем
Хавае (дзед) гумар з насмеханнем (VI 90).
І сыплецца смех, як гарох,
І сонцам свеціцца аратар (VIII 80).
Стагналі людзі, то – нічога,
Клялі – і гэта не бяда,
Калі ж смяецца грамада,*

¹ Спасылкі ў тэксце (том, старонка) даюцца па выданню: Колас Я. 36 тв.: У 12-ці т. Мінск, 1961–1964.

То смех такі гаворыць многа (VIII 52).

Жарты жартам адбівае (IV 191).

Смех і слёзы – процілеглыя праявы эмоцый чалавека, яго пачуццяў і рэакцый на іх, і шмат у чым яны выяўляюцца індывідуальна, параўнаем:

І раптам смех яго затрос,

Аж захадзіў кірпаты нос (VIII 50).

А ўрэшце, кожны плача па сваім бацьку, як умее (IX 416).

Разам з тым светаадчуванне Якуба Коласа «у каардынатах гумару» выяўляецца не толькі ў выслоўях, падобных прыведзеным вышэй, але і ў самой моўнай тканцы. Такім чынам асэнсоўваюцца і апісваюцца, узнаўляюцца многія фрагменты навакольнай рэчаіснасці. Гумар для мастака слова аказваецца тым «сэнсам, скіраванасць да якога з'яўляецца заканамернасцю, у якой адкрываецца феномен чалавека... і якая арганізуе прастору чалавечага існавання»[1, с. 5].

Якуб Колас быў не толькі майстрам слова, але і майстрам жарту. Таму і моўныя шляхі дасягнення камічнага эфекту ў яго вельмі разнастайныя:

1. Фанетычны. Зразумела, у пэўным сэнсе, да фанетычных сродкаў трэба аднесці рыфму. Менавіта яна дазваляе надаць звычайнай думцы запамінальную форму, пэўным чынам ператвараючы гэтую думку ва ўстойлівае выслоўе, якое лёгка ўспамінаецца і ўзнаўляецца. Але ўласна фанетычныя сродкі камізму сустракаюцца ў адзінкавых прыкладах: *Не толькі «дзякую» не скажа, А хвігу ў нос табе пакажа* (IV, 43); *Гэтакі ён сіцыліст, як маёй кабыле дзядзька* (IV, 28);

2. Словаўтваральны (марфалагічны). Для выслоўяў Коласа не ўласціва выкарыстанне нейкіх адмысловых марфалагічных сродкаў, таму і прыкладаў таксама няшмат: *Іш ты, буржуацкая морда!* (V, 116); *Буржавідзела ты свінячае!..* (V, 321); «Чмак» ў перакладзе на мову сучаснасці азначае: *чэсць маю кланяцца!* (V, 119–120) – дасціпная мадэль расшыфроўкі абрэвіятуры;

3. Лексічны. Лексічныя сродкі займаюць больш прадстаўнічае месца ў спадчыне пісьменніка.

«Свежыя» метафары і эпітэты: *А ўзгоркі, вунь паразумнелі, Бо вельмі значна палыселі* (VI, 187); *Не гаварыў, а сек языкам* (VI, 18); *Усім цікава паслухаць мастацкую лаянку* (V, 175);

Ужыванне варварызмаў (або макаранізмаў): *І так нясецца ён, васпане, – Тычына шапкі не дастане!* (VI, 80); *Па чыну мне паложана ... Глядзець на ўсё ўстрывожана І думаць так і сяк* (II, 36); *– Не, не здаволіш чалавека, І будзе вечны ён калека: Чаго-нібудзь, а будзе брак, Ужо бо створаны ён так* (VI, 268). Як бачым, часцей ужываюцца паланізмы, русізмы – радзей, экзатызмаў увогуле няма.

Зварот да прастамоўяў (у тым ліку і зніжанай лексікі): – Ну, дзядзька, як на смак, прызнайся? – **Паскудства, брат, і не пытайся!** (VI, 62); Ён такую ўздзярэ **штуку**, што і сам чорт заскача ад радасці (IV, 81) – гэты выраз можна разглядаць таксама як прастамоўны фразеалагізм; Ды хоць бы пан, а то – **зараза, так, шалахтун, байструк, пралаза..** (VI, 29); Ці чулі яго, **абармота?** (III, 139).

4. Сінтаксічны. Самы вялікі па аб'ёме прыкладаў узровень.

З усіх відаў стылістычных фігур Колас найчасцей выкарыстоўвае для стварэння камізму параўнанні: *Прыстаў набел да гнілых сцен, Як да старой бабулі пудра* (VIII, 64); *І мяккім робіцца паганы – Хоць ты кладзі яго да раны* (VI, 56); *Ды чорт яе, з той сівізнаю: Хай лысіна свеціць, як блін, Ты ж клыгай старэчкай ступою, А думай – мне дваццаць адзін* (II, 100); *І прапаў, бы ў гноі сліва..* (II, 387) і інш.;

паўтор: *Эй, Сымон, Сымон, Сымон! Не валіся на загон!* (III, 105); *Мы бачым, што мы нічога не бачым, а чаму мы нічога не бачым, мы зараз набачым* (IX, 686); *Наш галава вашаму галаве галавою галаву разбіў – гульня слоў* (выкарыстоўваюцца розныя значэнні слова 'галава');

іранічнае проціпастаўленне: *Покі жыць ты прыбярэшся – Паміраць табе пара* (I, 41); *Цешыўся старац, што перажыў марац, А прыйшоў ясны май, І панеслі старца ў гай* (VIII, 236); *Але і тут было няміла: Адзін бок мёрз, другі смаліла* (VI, 188);

перыфраза: *І ён канчае, ставіць кропку... І моршчыць розуму каробку* (VIII, 134) – маецца на ўвазе лоб; *..Тут грошай трэба поўна жменя – Не наша голая кішэня..* (VI, 74) – падразумяваецца беднасць; *А пойдзеш ім наперакор І нападзеш пад іх тапор* (VIII, 101) – будзеш пакараны; *Першае яго слова насіла імя той рэчы, якую мужыкі на поле вывозяць* (IV, 35) – гэта выслоўе можна аднесці да эўфемістычных перыфразаў;

парадзіраванне (прыём, калі бярэцца вядомы тэкст і напаўняецца іншым зместам): «*Чырвоныя па форме і вясёлыя па змесце*» (V, 381) – параўн. *Сацыялістычныя па змесце і нацыянальныя па форме; Прыйшлі, панюхалі, пагаўкалі і зніклі* (IX, 630) – параўн. *Прышёл, улад, перамаг; Мы бачым, што мы нічога не бачым, а чаму мы нічога не бачым, мы зараз набачым* (IX, 686) – параўн. *Я ведаю, што я нічога не ведаю* (Сакрат);

аўтарская прыказка (канструкцыя, па форме блізкая да агульнавядомай прыказкі або выслоўя, але напоўненая іншым зместам, або выкарыстанне часткі прыказкі без змен); *Касцей гарэлка не паломіць!* (VI, 45) // *Пар касцей не ломіць; Як іх [жонак] на розум тут не ставяць, Яны ж сваё зсё права правяць І робяць так, як і рабілі, Калі няшклом пад стол хадзілі* (VI, 60); *А вось дзядзька Вецер – найлепшы мастак па часці лятання* (V, 34).

Коротка спынімся на тэматыцы выслоўяў, у якіх аб’ектам кпіну з’яўляюцца чалавечыя недахопы. Дарэчы, чыста камічных, проста смешных афарызмаў у творчасці Якуба Коласа мала, большасць з іх самотна-іранічныя, а за гумарам часцей хаваецца маркотны кпін: *Другі лягчэй знаходзіць жонку – свой вечны лёс, сваю красу, Чым дзядзька добрую касу* (VI, 212) – з залішняй прыдзірлівасці (так можна ахарактарызаваць «перфекцыяніста»); *І едзем мы на нечым возе Ды ўсё дарожкаю крывой* (I, 41) – з нешчаслівага лёсу; *Я маўчу, маўчу, трываю, Але скоро загукаю..* (I, 163) – з доўгацярплівасці беларусаў; - *Забілі зайца, не забілі, Але ж, брат, гуку нарабілі* (VI, 163) – з неапраўданага перабольшвання значэння той або іншай з’явы.

Колас папоўніў беларускую ідыяматыку і шэрагам дасціпных выразаў, якія могуць ужывацца як канстатацыя пэўнай сітуацыі, выступаючы своеасаблівым моўным адпаведнікам маўленчай сітуацыі, да якой моўца ставіцца іранічна, напр.: *Хіба, каб сцішыць суму раны, накалыхацца ў гамаку?* (VIII, 164); *Няма ні веры, ні надзеі на вельмі добрыя падзеі* (VI, 125).

Асобна трэба адзначыць, што многія выслоўі Коласа пабудаваны на спалучэнні розных прыёмаў і сродкаў стварэння камізму: параўнанне з прастамоўем, параўнанне з метафарай, паўтор з параўнаннем і г. д. Шмат такіх прыкладаў прыведзена вышэй.

Такім чынам, выслоўі Коласа сведчаць, што ён па-майстэрску валодаў усёй палітрай стварэння камічнага: ад лёгкай іроніі да сарказму – у плане «градацыі гумару»; ад уласцівай канкрэтнага чалавека да сацыяльных заганаў – у плане тэматычным; ад гукавых і словаўтваральных эфектаў да адмысловых лексіка-сінтаксічных канструкцый. Вывучэнне гэтага боку творчасці славутага майстра слова – адна з вельмі цікавых, на нашу думку, задач лінгвістыкі і філалогіі ў цэлым.

Гумар у Якуба Коласа вельмі розны па напалу – ад лёгкай усмешкі, досціпу, жарту да сатырычнага насмехання – і разнастайны па прыёмах выкарыстання ў розных сітуацыях і розных маўленчых мікражанрах – у апісанні, разважанні, партрэце, характарыстыцы і г.д. [6, с. 15].

Калі шукаць нейкае агульнае абзначэнне адзначанай адметнай рысы Коласавых выслоўяў, то найпрыдатнейшым тэрмінам трэба прызнаць *іронію*. Іронія як прыём патрабуе *пераназывання* прадмета або з’явы. У гэтым яна збліжаецца з *эўфемізмам*, але «іронія лепей выяўляе дыстанцыю, што захоўваецца ў адносінах да фактаў, паколькі яна амаль заўсёды адмаўляе іх» [3, с. 252]. Пры гэтым іронія можа заставацца спосабам амаль сяброўскага кпіну:

Нашто ты, хлопца мой каханы,

Украў яйцо з-пад япрука? (VIII 89),

або ўзвышацца да «сатыры слова гнеўнага» [2, с. 5], напрыклад:

Каб у такім маленькім папку магло змяшчацца столькі нянавісці!
(IX 30).

Іранічнае адмаўленне нярэдка грунтуецца на прамым ужыванні адмаўлення граматычнага (у прыватнасці – у адмоўных параўнаннях):

Наогул дубовыя круглякі гэта не тое, што манна нябесная, але...
(V 130); *Але ж крытык – не грыб, за ноч не вырасце.* (V 162); *Грошы бацькавы – не смецце...* (VI 124).

Камічны эфект можа дасягацца шляхам нечаканага зніжанага раскрыцця «важкага» слова або спалучэння слоў:

Такі закон: перад канцом сваім

І мухі тнуць балюча (II 226).

Такі прыемненькі панок –

Стаяць бы толькі ў агародзе (VIII 149).

Іранічны, гратэскавы, жартаўлівы сэнс прыносіцца ў кантэкст фразеалагізмамі як сродкам стварэння гумарыстычнага эфекту, паколькі яны “нярэдка ўжо ў самой сістэме мовы характарызуюцца гумарыстычнай значнасцю” [4, с. 1–2]. Так пабудаваны наступныя выслоўі:

Спяваеш добра, ды ці тое?

Вярзеш, брат, грушу на вярбе (VI 236).

Ну, ты скажаш! Лепш маўчы,

Вады ў ступе не таўчы! (III 67)

І не намолішся – нагрэшыш

Ды чорта лысага пацешыш (VI 18).

Значны гумарыстычны патэнцыял закладзены ў словаспалучальнасці. Гэта можа быць і збліжэнне далёкіх паняццяў, і сутыкненне стыляў, і рыфмоўка, і таўталогія і інш. Якуб Колас дасягае іранічнага гучання і такім шляхам. У выслоўях сустракаем: *цмокі цалавання* (IV 21), *сам для сябе салавей* (VIII 375), *кахання ваякі* (II 305), *ласы на кілбасы* (VI 173), *я ды пляшка* (II 345), *заядлае літанне* (V 175), *слова-гаварня* (VII 70), *заўзяты юха, хоць малое* (VI 159), *мастацкая лаянка* (V 175), *не пачуе «алілуя»* (III 110), *гніль пустая* (VIII 155), *да спрэчак ласы* (III 124), *сек языкам* (VI 18), *словам чортаў сверб ахаладзіць* (III 110), *вар’яцкія сказы* (VIII 377), *кручок мудрасці* (X 17), *скарбы мазалёў* (II 8), *пастава нагі* (III 108), *гліняная фамілія* (VI 176), *добра жываўць обер-кандуктары* (IX 628), *князь з графіняю якою* (VI 265) і пад. Кожнае такое спалучэнне – нібы згорнутая гумарыстычная сітуацыя, неадназначны мастацкі вобраз. А як адзначыў Анатоль Франс, «паэтычны вобраз павінен мець некалькі сэнсаў. Той, што вы адкрываеце ў ім, для вас і будзе сапраўдным сэнсам» [5, с. 110].

Выслоўі Якуба Коласа цалкам адпавядаюць вырашэнню падобнай задачы – прымушаюць чытача шукаць глыбінны сэнс фразы, паколькі іх

аўтар выдатна валодаў майстэрствам стварэння паэтычных вобразаў, заўсёды знаходзячы для гэтага трапнае беларускае слова.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Вартанян В. Л.* Фрагменты психолингвистической теории юмора : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. М., 1994.
2. *Гарэлік Л. М.* Сатыры слова гнеўнае: Некаторыя асаблівасці беларускай савецкай сатырычнай паэзіі. Мінск : Навука і тэхніка, 1989.
3. *Дюбуа Ж.* Общая риторика / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Трисон [и др.]. М. : Прогресс, 1986.
4. *Орлецакая Л. В.* Фразеологизмы как средство создания юмористического эффекта в тексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. М., 1994.
5. *Франс А.* Сад Эпикура // Собр. соч. : В 8 т. М., 1958. Т. 1. 846 с.
6. *Чубарян Т. Ю.* Семантика и прагматика речевых жанров юмора : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. М., 1994.